

de eser bestelediğini ifade etmektedir. Bazı güfte mecmualarındaki eserlerinin başında görülen "Hâfız Kırâl" (قرال) kayındaki "Kırâl" kelimesi müstensih hatasından kaynaklanmış olmalıdır.

Hâfız Kumral'ın bestelediği ilâhilerin büyük kısmının şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'ye ait manzumeler olduğu dikkati çekmektedir. Besteleri arasında güftesi Sultan I. Ahmed'e ait, "N'ola tâcım gibi başımda götürsem dâim" mısraı ile başlayan pençgâh tevşîhi ile sözleri Aziz Mahmud Hüdâyî'ye ait olan, "Kudûmün rahmet-i zevk u safâdır yâ Resûlallah" mısraı ile başlayan acem tevşîhi özellikle zikredilmelidir. Ancak bazı eserlerde birinci tevşîhin Buhûrîzâde Mustafa İtrî'ye, ikincisinin Hâfız Post'a ait olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Esad Efendi, *Atrabül'l-âsâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 6204, vr. 12^{a-b}; *Mecmûa*, Millet Ktp., Ali Emîrî, TY, Manzum, nr. 637, vr. 14^a, 37^a, 71^b; *Mecmûa-i İlahiyyât*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3397, vr. 14^a; *Mecmûa*, Süleymaniye Ktp., Kadizâde Burhâneddin, nr. 47, vr. 3^b, 106^b; *Mecmûa*, İÜ Ktp., TY, nr. 3608, vr. 5^a, 26^b; nr. 5640, vr. 8^a, 20^a, 30^a; Ergun, *Antoloji*, I, 30, 63-67; Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, 144; Kip, *TSM Sözlü Eserler*, s. 73; Mehmed Veled [İzbu-dak], "Atrabül'l-âsâr", *Mekteb Mecmuası*, sy. 4, İstanbul 16 Şaban 1311, s. 183; [Hüseyn Sadeddin Are], "Türk Bestekârlarının Terceme-i Halleri", *MM*, sy. 18 (1949), s. 19-20; Gültekin Oransay, "Yayınlanmış Türk Din Musikisi Sözlü Anıtlarının Ezgileycileri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Ankara 1977, s. 155; Öztuna, *BTMA*, II, 38.

NURİ ÖZCAN

HÂFİZ-İ KÜTÜB

(حافظ کتب)

Osmanlı

vakıf kütüphanelerinde görevlendirilen kişilere verilen ad.

Vakıf kütüphanelerin vakfiyelerinde "emîn-i kütüb, hâzin, hâzin-i kütüb" diye de adlandırılan hâfız-ı kütüblerin vasıfları, görevleri, tayin ve azil şekilleri genişçe anlatılmıştır.

Kuruluş devri kütüphanelerinden Bursa'da Eyne Subaşı Medresesi Kütüphanesi, Bolu'da Yıldırım Medresesi Kütüphanesi, Balıkesir'de Eyne Bey Subaşı Medresesi Kütüphanesi ve Amasya'da Çelebi Sultan Mehmed Medresesi Kütüphanesi'nin vakfiyeleri bulunmadığından bu kütüphanelerde görev yapan hâfız-ı kütüblerde ne gibi nitelikler arandığı bilinmemektedir. II. Murad'ın Edirne Dârûl-

hadisi'nde (838/1435), Sarıca Paşa'nın Gelibolu'da (846/1442-43) ve İshak Bey'in Üsküp'teki (848/1445) medreselerinde kurdukları kütüphanelerde hâfız-ı kütüb görevlendirilmemiştir. II. Murad devrinde Edirne'de tesis edilen diğer kütüphanelerin ise vakfiyeleri mevcut değildir. Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey de Bursa'daki camisinde kurduğu kütüphanenin 843 (1440) tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütüb ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiş, sadece cami müezzininin günlük 1 akçe ücretle bu görevi de yapmasını istemiştir.

Bugünkü bilgilere göre hâfız-ı kütüb olarak tayin edilecek kimselerde aranacak özellikler konusunda bazı şartlar ihtiva eden ilk vakfiye Fâtih Sultan Mehmed vakfiyesidir. Bu vakfiyedeki bir kayda göre hâfız-ı kütübün "esâmî-i kütüb-i mu'tebereye ârif, müderris ve muîd ve müstaidin muhtaç oldukları kütübün tafsiline vâkıf olması" gerekmektedir. Fâtih devrinde kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinde bu konuda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

II. Bayezid'in 893 (1488) yılında Edirne'de yaptırdığı külliye'nin vakfiyesinde hâfız-ı kütübün "mütedeyyin, mü'min ve emîn" olması istenmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın, kızı Mihrimah Sultan için yaptırdığı külliye'nin vakfiyesinde (956/1549), Fâtih ve Bayezid vakfiyelerinde hâfız-ı kütübde aranan vasıflar birleştirilerek "bir recül-i ârif ve sâlih-i zevî'l-ma'ârif" şeklinde ifade edilmiştir. Bedreddin Mahmud'un Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (966/1559), hâfız-ı kütübün kitapları korumaya muktedir bir kişi olması şartı getirilmiştir. Feridun Bey'in İstanbul'daki mektebinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde ise (967/1559-60) bu niteliklerin çoğaltıldığı görülmektedir: "Bir emîn ve dindar, müstakîm ve sâhib-i vakâr, kendisine emanet edilen kitaplara hiyanet etmeyecek kimse tayin oluna. Hâfız-ı kütüb olan kimse ilm ü ma'rifette haberdar olup siyânet-i kütübde bî-ihyâr ola. Evrâk-ı kütübü berk-i hazân gibi her tarafa dağıtan bir cahil olmaya". II. Selim, İzmir'deki medresesinde (977/1569-70) görevli hâfız-ı kütübün emin, salih ve ehl-i ma'ârif olmasını, 982 (1574-75) yılında Edirne'de yaptırdığı külliyesinin hâfız-ı kütüblerinin de aynı vasıflara sahip, ayrıca ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütübden birinin yazı sanatında mahir bir kâtip, diğerinin ise "san'at-ı nakşta usta bir nakkaş" olmasını şart koşturmaktadır.

XVII. yüzyılda kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerde bulunması gereken vasıflarda bir değişiklik görülmemektedir. XVIII. yüzyılın başlarında teşekkül eden Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nin vakfiyesinde (1120/1708) hâfız-ı kütübün nitelikleri konusunda "sâhib-i kiyâset ve ehl-i basîret, her fen-ne dair olan nüshaya vâkıf ve esâmî-i kütübü ârif bir kimse" şeklinde yeni bazı kayıtlar bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında kurulan diğer kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütübün nitelikleriyle ilgili olarak yeni şart getirilmemiş, genellikle daha önceki vakfiyelerde yer alan şartlar tekrarlanmıştı. Sadece iki vakfiyede, kütüphanenin bulunduğu kurumun özellikleri düşünülerek değişik şartlar konulmuştur. Bunlardan Hacı Beşir Ağa, Eyüp'teki medresesinin kütüphanesinde (1148/1735) görevlendirilecek üç hâfız-ı kütübden birincisinin medrese dışından seçilmesini, diğer hâfız-ı kütüblüklerin medrese öğrencilerine verilmesini şart koşturmuştur. Şerif Halil Efendi ise Cerrahpaşa'da 1157 (1744) yılında yaptırdığı camisindeki kütüphaneye birinci hâfız-ı kütüb olacak kimsenin, aynı zamanda camide muvakkit olarak da görev yapacağı için "fenn-i usturlâbda mütefennin" olması şartını getirmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında kurulan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin vakfiyesinde (1182/1768-69) hâfız-ı kütübde bulunmaması gereken hususlar da belirtilerek bu göreve müderris, kadı, imam ve şeyhlerin getirilmemesi istenmiştir. Bu şartın daha sonraları Yûsuf Ağa (1209/1794) ve Râşid Efendi (1212/1797) kütüphaneleri vakfiyelerinde geliştirilerek devam ettiği görülmektedir. Ancak Mehmed Ali Paşa, Kavala'da kurduğu medrese ve kütüphanesinin vakfiyesinde (1228/1813) bu şarta riayet etmemenin câiz olduğunu belirtmiştir.

Selim Ağa, Üsküdar'daki kütüphanesine (1197/1782) tayin edilecek üç hâfız-ı kütübden ilk ikisinin aynı zamanda kütüphanede ders de okutacağı için âlim olmasını ve bu göreve tâlip olan kimsele- rin önce şeyhülislâm tarafından imtihan edilmesini istemiştir. Ahmed Ağa'nın Rodos'ta kurduğu kütüphane ile (1208/1793) Vezîriâzam Derviş Mehmed Paşa'nın Burdur'da kurduğu kütüphanenin (1233/1818) vakfiyelerinde de yine aynı sebeple hâfız-ı kütüblerin âlim olması gerektiği belirtilmiştir.

Yûsuf Ağa vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün daha önceki vakfiyelerde görülme-

yen “iyi bir geçmişe sahip olduğu” hakkında bilgi edinme şeklinde bir şart bulunmaktadır. Yûsuf Ağa ayrıca, Veliyyüddin Efendi vakfiyesinde görülen hâfız-ı kütübün belli mesleklerden olmaması hususunu genişletip bu mesleklerin arasına “erbâb-ı hiref ve sanâyi ve tüccarlar”ı da katmıştır.

Bazı kütüphane vakfiyelerinde, kütüphanenin kurulduğu yerin hâfız-ı kütübün seçimine tesir ettiği ve özel bazı şartların getirildiği görülmektedir. Bunların arasında, hâfız-ı kütüblüğü tekkenin şeyhinin veya tekke mensuplarından birinin, medresenin müderrisinin, mahkemenin mukayyidinin, medrese öğrencilerinin en kabiliyetlisinin, medrese softabaşısının, caminin imamının, vâizinin, müezzininin veya kâyımunun, mektebin mualliminin yapması gibi şartlar bulunmaktadır. Hâfız-ı kütüblüğü çocuklarına ve akrabalarına tahsis eden kütüphane kurucuları da vardır. Hâlet Efendi vakfiyesine (1235/1820) çok değişik bir şart koymuştur; buna göre birinci hâfız-ı kütüb tembel olmayan bekâr bir kimse olacaktır. Medine’deki medresesinde bir kütüphane kuran Mustafa Efendi de 1251 (1836) tarihli ek vakfiyesinde kütüphanesinde her cuma Nakşibendî âyini icra edilmesini, hâfız-ı kütübün “tarikat-ı alîye-i Nakşibendiyye’den mücâz ve müstahlef” olmasını şart koşturmuştur.

Hâfız-ı kütüblerin tayini diğer personelin tayininde takip edilen usule göre yapılmaktaydı. Ancak bu konuda kütüphane kurucularının farklı yollar takip ettiği görülmektedir. Yaygın usule göre vakıf kurucusu, kütüphanesine tayin edilecek hâfız-ı kütüblerin niteliklerini vakfiyesinde belirtmekle yetinip tayin işlemini vakfın mütevellisine bırakmaktadır. Fakat bazı vakfiyelerde kütüphanede görevlendirilecek hâfız-ı kütüb ismen belirtilmiş veya bu görevi ancak vakıf sahibinin ailesine mensup kimselerin getirilmesi şart koşulmuştur. Kütüphanelerin bir kısmında kuruldukları tarihte hâfız-ı kütüblük görevinin bulunmadığı, bu görevi bir süre sonra mütevellî tarafından gerekli şartlara sahip bir kimsenin tayin edildiği görülmektedir. Vakfiyelerde seçim usulüyle hâfız-ı kütüb tayinine de rastlanmaktadır. Bazı tayin yazılarından, bir hâfız-ı kütüblük görevinin iki veya üç kişi tarafından yapıldığı ve bu şekildeki tayine de “iştirâken / müştereken hâfız-ı kütüblük” denildiği anlaşılmaktadır. Bu tayinler genellikle, ölen hâfız-ı kütübün bu görevi yapmaya lâıyk birden fazla ço-

cuğunun bulunması halinde söz konusu olmaktadır. Meselâ Köprülü Kütüphanesi ikinci hâfız-ı kütübü ölünce Haziran 1783 tarihinde yerine üç oğlu müştereken hâfız-ı kütüblüğe getirilmiştir. Diğer bazı kütüphanelere de iştirak yoluyla hâfız-ı kütüb tayin edildiği görülmektedir.

Hâfız-ı kütüblerin görevleri çeşitli devirlerde bazı farklılıklar göstermekle birlikte hemen hemen bütün kütüphane vakfiyelerinde kendisinden beklenen önemli hizmetin vakfedilen kitapları korumak olduğu belirtilmektedir. “Hâfız-ı kütüb” (kitapları koruyan, muhafaza eden kimse) adı da bunu vurgulamaktadır. Kuruluş devri kütüphanelerinin çoğunun vakfiyesi olmadığından ve mevcut birkaç vakfiyede de söz edilmediğinden hâfız-ı kütübün kitapları muhafaza etme dışında bir görevi olup olmadığı bilinmemektedir. Sadece Umur Bey’in Bursa’daki camisinin vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün vakfedilen kitapları cami cemaatine vermesinin ve dışarıya kitap çıkarılmasına engel olmasının istendiği görülmektedir.

II. Mehmed’in Fâtih Külliyesi’nde kurduğu kütüphanede görevlendirdiği hâfız-ı kütübün kitapları medrese mensuplarından esirgemeyeceği, bunları koruma hususunda azamî gayreti göstereceği ve ödünç vermeye nezaret edeceği şeklinde özetlenebilecek görevleri bu külliye ait Arapça ve Türkçe vakfiyede anlatılmıştır. Bu görevin II. Bayezid’in Edirne’de yaptırdığı külliyesinin vakfiyesinde (895/1490) biraz daha ayrıntılı olarak yer aldığı görülmektedir. Buna göre hâfız-ı kütüb, vakıf kitapları koruma ve muhafaza etmenin dışında medresede kalan talebelere kitap verirken şahitler huzurunda cüzlerini ve sayfalarını sayıp cildini ve cildinin özelliklerini şahitlerin adlarıyla birlikte deftere kaydetmesi ve kitapların medrese dışına çıkarılmasına izin vermemesi istenmektedir.

Kanûnî Sultan Süleyman’ın kızı Mihri-mah Sultan’ın Üsküdar’daki külliyesinin vakfiyesinde hâfız-ı kütübün görevlerine bir yenisi daha eklenmiştir; hâfız-ı kütüb, medrese mensuplarının istedikleri kitapları bekletmeden vermeli ve tozlarını almalıdır. Böylece kitapların temizlenmesi de hâfız-ı kütübün görevlerinden biri haline gelmiştir. Aynı husus, Bedredin Mahmud’un Kayseri’deki kütüphanesinin vakfiyesinde de tekrarlanmıştır. Burada hâfız-ı kütübün kitap mahzeninin iki anahtarından birini yanında taşımasının, kitap temizleme işinin her yıl ramazan ayında gerçekleştirilecek sayım

sırasında yapılmasının ve sayımdan sonra da kitapların fihristteki düzene göre yerleştirilmesinin gereği belirtilmektedir.

Yemen fâtihî Koca Sinan Paşa İstanbul’daki medrese ve zâviyesinin vakfiyesinde (994/1586) hâfız-ı kütübün görevleri arasında, ciltleri eskiyen kitapların tesbit edilip mütevellîye bildirilerek tamir ettirilmesini de zikretmektedir. Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa’nın İstanbul Çarşamba’da yaptırdığı caminin vakfiyesinde de (999/1591) aynı husus tekrarlanmakta ve görevlinin tamir işini tehir etmeden yapması istenmektedir. Peremeciler kethüdâsı Mahmud Bey’in Cihangir Camii’ne vakfettiği kitapların vakfiyesinde ise (1002/1593) ödünç verme işlemi sırasında hâfız-ı kütübün kitaplara karşı rehin alması, kitap adları ile onları ödünç alanların adlarının deftere kaydedilmesi, rehin makbuzlarının saklanması, bir aydan fazla ödünç verilmesi gerektiği anlatılmaktadır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütübün görevlerinde bir değişiklik görülmemektedir. Asrın sonunda kurulan Feyzullah Efendi Kütüphanesi’nin vakfiyesinde (1111/1699) hâfız-ı kütüblerin kitapları temiz tutmaları konusuna önem verilmiş ve bu iş için ek ücret tayin edilmiştir. Feyzullah Efendi ayrıca kütüphanenin korunmasını da hâfız-ı kütüblere bırakmış, birinci hâfız-ı kütübün her akşam kütüphane kapısını kendi mührüyle mühürlemesi şartını getirmiştir.

Vakfiyelerinden anlaşıldığına göre XVIII. yüzyılın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblerin görevlerine yenileri eklenmiştir. Âtîf Efendi, Vefa’da kurduğu kütüphanesinin 1154 (1741) tarihli vakfiyesinde birinci hâfız-ı kütübün kütüphanenin okuma salonunda namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-ı kütübün müezzinlik yapmasını, üçüncü hâfız-ı kütübün de kandilleri yakmasını şart koşturmuştur. Hâfız-ı kütüblerin kütüphanede ibadet yaptırmaları şartı Râgıb Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde de (1176/1762) tekrarlanmaktadır. Bu yüzyılda kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin okuyucuya karşı güzel davranması üzerinde önemle durulmuştur. Meselâ Hüseyin Ağa’nın Bursa’da yaptırdığı tekke ve kütüphanenin vakfiyesinde (1174/1760) bu hususa işaret edilmiştir. Seyyid Ahmed Efendi, İzmir’de Kasap Hızır mahallesindeki Yâkub Bey Camii’nde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde

(1196/1782) hâfız-ı kütübün çeşitli mazeretler göstererek kitap vermekten kaçınmasına karşı çıkmaktadır.

Kütüphanelerde ilk öğretim faaliyetlerine XVIII. yüzyılın başlarında rastlanır. Hacı Selim Ağa ve Rodosî Ahmed Ağa kütüphanelerinde bu işle meşgul olacak bir müderris tayin edilmediğinden bunun hâfız-ı kütübün görevlerine ilâve edildiği görülmektedir. Hacı Selim Ağa, kütüphanesine tayin ettiği üç hâfız-ı kütübden ilk ikisinin kütüphanede talebe ye ders okutmasını istemekte ve bu görevleri karşılığında ek ücret tayin etmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarında Konya'da kurulan Yûsuf Ağa ile Kayseri'de kurulan Râşid Efendi kütüphanelerinin vakfiyelerinde bulunan, hâfız-ı kütüblerin kütüphanede kitap okuyan okuyucuya nezaret etmesiyle ilgili kayıtlar büyük bir benzerlik göstermektedir. Yûsuf Ağa kitap kaybının ve sayfaların kesilmesinin önüne geçebilmek için hâfız-ı kütüblerin ve yamaklarının göz ucuyla okuyucuları denetlemesini isterken Râşid Efendi buna, kitapların mürekkep vb. şeylerle kirlenmesine ve yazıların bozulmasına engel olmak amacıyla okuyucuları dikkatle takip edip nazikçe uyarmaları hususunu eklemiştir.

XIX. yüzyılın başlarında kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde, hâfız-ı kütüblerin kütüphanede icra edilecek bazı dinî faaliyetlere de katılmaları istenmektedir. Meselâ Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi vakfiyesinde (1216/1801) kütüphaneyi her gün dualarla açmaları, ardından Yâsîn-i şerîf, öğle namazından sonra da haftada bir hatim indirecek şekilde cüz okumaları gerektiği belirtilmiştir. Hafid Efendi vakfiyesinde (1220/1805) hâfız-ı kütüblerden kıraati düzgün olanın, Abdullah Ağazâde Halil Ağa vakfiyesinde ise (1239/1823) birinci hâfız-ı kütübün sene de bir hatim okuması istenmektedir. Burdur'daki Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi'nin vakfiyesinde de hâfız-ı kütüblerin her gün Buhârî okumaları ve kütüphanede yapılacak hatm-i hâcegâna katılmaları şart koşulmuştur.

Kütüphane vakfiyelerinin sadece bir kaçında belli zamanlarda yapılacak olan kitap sayımlarına hâfız-ı kütüblerin de katılması istenmiştir. Ancak uygulamalardan bu tür sayımlara hâfız-ı kütüblerin her zaman katıldığı anlaşılmaktadır. Bu sayımlar sonucu ortaya çıkan kataloğların hazırlanışında ise hâfız-ı kütüb-

lerin ne gibi bir görev yaptıkları bilinmemektedir.

XVIII. yüzyıla kadar kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin çalışma saatlerine ve görevlerini vekil ve nâib kullanmadan bizzat kendilerinin yapacaklarına dair kayıtlara pek rastlanmamaktadır. Muhtemelen bu görevin vekâlet ve niyâbetle yürütülmesi sonucu görülen bazı aksaklıkları ortadan kaldırmak için bu yüzyılın ortalarından itibaren kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde bu meselenin ele alındığı görülmektedir. Köprülü (1089/1678), Feyzullah Efendi, Râgıb Paşa, Veliyyüddin Efendi, Hacı Selim Ağa, Yûsuf Ağa, Râşid Efendi ve Vâhid Paşa (1226/1811) vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphanede bütün gün bizzat bulunmaları üzerinde ısrarla durulmuştur. Ancak görevli sayısı fazla olan kütüphanelerle birden çok görevlinin bulunmasına ihtiyaç duyulmayan küçük kütüphanelerde görevlilerin bizzat kütüphanede bulunması şartı nöbet usulüyle yumuşatılmaya çalışılmıştır. Meselâ Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki kütüphanesinin vakfiyesinde (1141/1729) kütüphanede görevli dört hâfız-ı kütübün ikişer ikişer nöbetleşe vazife yapmaları istenmekte, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde de aynı şekilde nöbet uygulandığı görülmektedir. Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'teki kütüphanesinde ise üç hâfız-ı kütübden her gün sadece biri kütüphanede bulunmaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi vakfiyesinde de hâfız-ı kütüblerin nöbetleri konusunda benzer kayıtlar olduğu gibi G. Toderini'nin, "Kütüphanede görevli altı kütüphaneciden her gün ikisi görev yapmaktadır. Bu şekilde haftada bir iki kere nöbet gelmektedir, çünkü cumaları kütüphaneye kapalıdır" şeklindeki naklinden uygulamaya hakkında bilgi edinilmektedir (*De la litterature des Turcs* [trc. l'Abbe De Courmond], Paris 1789, II, 95-96). Hacı Selim Ağa ise bu konuda farklı bir yol takip etmiştir. Kütüphanede görevli üç hâfız-ı kütüb kütüphanenin açık olduğu günlerde hep beraber bulunacaklar, ancak bunlardan sadece biri kütüphane ile meşgul olacak, diğerleri ders okutacaktır.

Bazı kütüphane kurucuları, hâfız-ı kütüblerin en önemli görevlerinden biri olan kitap muhafaza etme işinde ihmal göstermelerinin veya hata yapmalarının önüne geçebilmek için vakfiyelerine, hâfız-ı kütübün ihmalî veya kusuru neticesinde kaybolan kitabın tazmin edilmesi

müeyyidesini koymuşlardır. Fâtih Külliyesi vakfiyesinde tazmin hususu yer almamasına rağmen Fâtih Camii Kütüphanesi'nden kaybolan birkaç kitabı hâfız-ı kütübün kaybeden şahsa tazmin ettirdiği veya yerine kendisinin bedel olarak bir kitap koyduğu bu kütüphaneye ait bir katalogda bulunan kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bazı kütüphane kurucuları ise vakfiyelerinde, rehinsiz ödünç kitap veren veya kitapların kütüphaneden dışarı çıkarılmasına müsaade eden hâfız-ı kütüblerin görevlerinden azledilmelerini istemişlerdir. Vakfiyelerin bir kısmında üç gün özürsüz işe gelmeme, vakıf sahibinin koyduğu şartlara uymama, hizmet yerini terketme, yerine vekil bırakma veya görevini nöbetleşe yürütme, tembellik etme, müderrislik, kadılık gibi bir mesleğe girme ve izin süresini geçirmenin hâfız-ı kütüblerin azlını gerektiren sebepler arasında zikredildiği görülmektedir.

Hâfız-ı kütübün aldığı ücret, çalıştığı kütüphanenin büyüklüğüne ve görevinin ek bir görev olup olmamasına bağlı olarak değişmektedir. Kuruluş devri kütüphanelerinde günlük 1-2 akçe arasında değişen hâfız-ı kütüblük ücretinin fetihten sonra İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan kütüphanelerin çoğunda değişmediği, sadece Fâtih Külliyesi'ndeki kütüphanenin hâfız-ı kütübüne günlük 6, Mahmud Paşa Medresesi hâfız-ı kütübüne de 5 akçe ücret verildiği görülmektedir.

II. Bayezid'in Edirne'deki külliyesinde kurduğu kütüphanede günlük 2 akçe olan ücretin bazı arşiv kayıtlarından XVI. yüzyılın sonlarına doğru 4 akçeye çıkarıldığı anlaşılmaktadır. II. Bayezid devrinde hâfız-ı kütüb ücretlerinde bir artış görülmez. Süleymaniye Külliyesi'nde hangi tarihte ihdas edildiği bilinmeyen hâfız-ı kütüblük görevi için günlük 6 akçe ücret tayin edilmiştir. Bazı vakıf kayıtlarına göre Kanûnî Sultan Süleyman devri kütüphanelerinde görevli hâfız-ı kütübler 1 ile 5 akçe arasında ücret almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarına doğru hızlanıp XVII. yüzyılın ilk yarısında da bir süre devam eden fiyat artışları hâfız-ı kütüblerin ücretlerine yansımıştır. Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar ortaya çıkan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblere verilen ücretlerde enflasyonun baskılarını giderecek büyük bir artış görülmez. Bu devirde kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblere verilen günlük ücretler 3-8 akçe arasında değ-

şir. Sadece Turhan Vâlide Sultan'ın Yeni-cami Külliyesi'nde kurduğu kütüphane-nin (1073/1662-63) hâfız-ı kütübü 15, Şey-hülislâm Abdürrahim Efendi'nin (ö. 1060/1650) Nişanca Camii'nde kurduğu kü-tüphanenin hâfız-ı kütübü de 10 akçe ücret almaktadır.

Köprülü Kütüphanesi hâfız-ı kütüble-rine verilecek ücret vakfiyede aylık üze-rinden kuruş olarak belirtilmiştir. Birinci hâfız-ı kütübün 7,5, ikinci ve üçüncü hâ-fız-ı kütüblerin 3,75 kuruş olan aylık üc-retleri devrin rayicine göre yapılan he-saplamada günlük 20 ve 10 akçeye teka-bül etmektedir. Bu kütüphanede görü-len ücret artışı XVII. yüzyılın sonlarında kurulan diğer kütüphanelerde de devam eder. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki dârülhadisinde bulunan kütüphanenin (1092/1681) birinci hâfız-ı kütübüne 20, ikinci hâfız-ı kütübüne 10 akçe günlük ücret tayin edilmiştir. Am-cazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'deki medresesinde mevcut kütüphanenin (1112/1700) üç hâfız-ı kütübü günlük 20'şer, Feyzullah Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüpleri ise 15'er akçe ücret al-maktadırlar.

Ayasofya Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar İstanbul'da ve Anadolu'da tesis edilen kütüphanelerin hâfız-ı kütüpleri-nin 5-25 akçe arasında ücret aldığı gö-rülmektedir. 1153 (1740) tarihinde açıl-an Ayasofya Kütüphanesi'nde hâfız-ı kü-tüblerin ücretlerinde büyük bir artış ol-muştur. I. Mahmud, bu kütüphanenin Şevval 1152 (Ocak 1740) tarihli vakfiye-sinde birinci hâfız-ı kütübe 45, iki, üç ve dördüncü hâfız-ı kütüblere ise 35'er akçe günlük ücret tayin etmiştir. 1165 (1752) yılında yaptığı ek vakfiye ile de iki yeni hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmiş, bi-rinci hâfız-ı kütübün ücretini 90 akçeye, ikincinin 80, üçüncünün 70, dördüncü-sünün ücretini de 50 akçeye çıkarmıştır.

Ayasofya'dan bir yıl sonra kurulan Âtîf Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde bâni hâfız-ı kütüblerin ek görev yapmalarına karşı olduğunu ve bu sebeple ücretlerini yüksek tuttuğunu belirtir. Bu kütüpha-nede birinci hâfız-ı kütübe 80, ikinciye 75, üçüncüye 70 akçe ücret verilmek-te-dir. I. Mahmud devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan küçük medrese kütüphanelerinde ise hâfız-ı kütüblerin aldıkları ücret 2-15 akçe arasında de-ğişmektedir. XVIII. yüzyılın ortalarında İst-anbul'daki diğer büyük kütüphaneler-de, Ayasofya ve Âtîf Efendi'nin hâfız-ı kütüblerinin ücretlerinde görülen artışa

benzer yükselmeler görülmez. Fâtih, Ga-latasaray ve Nuruosmaniye kütüphane-lerinde ise günlük ücretler 30-60 akçe arasındadır. Râgıb Paşa 1176 (1762) ta-rihli vakfiyesinde, haftada altı gün kü-tüphanede bulunacak hâfız-ı kütüblerin başka bir iş yapmaları mümkün olma-yacağından birinci hâfız-ı kütübe 120, ikin-ciye 110 akçe günlük ücret tayin ettiğini belirtmiştir. Hâfız-ı kütüb ücretleri Ev-kaf Nezâreti'nin kurulduğu XIX. yüzyıl başlarına kadar bir artış göstermeden de-vam etmiştir. Bazı kütüphane vakfiyele-rinde ise görevlendirilecek hâfız-ı kütü-be bir ücret tayin edilmemiş olup bu va-zife hasbî olarak ifa edilmekteydi.

Hâfız-ı kütüblere ücretlerinin yanı sıra yiyecek yardımı da yapılmaktaydı. Büyük külliyelerde kurulan kütüphanelerin hâ-fız-ı kütüblerine genellikle imaretin mut-fağından aş ve fodula veriliyordu. Fâtih aşhanesiyle II. Bayezid'in Edirne'deki kül-liyesinin imaretine ait bir aş defterinde mutfaktan aş alanlar arasında hâfız-ı kütüb de bulunmaktadır. Çeşitli vakıf ka-yıtlarından, Mahmud Paşa Medresesi hâ-fız-ı kütübüyle Kasımpaşa Camii hâfız-ı kütübüne yemek ücreti (taâmiye) verildi-ği, Kanûnî Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki medresesi hâfız-ı kütübünün ima-retin mutfağından yemek yediği, Rodos'taki medresesinin hâfız-ı kütüblerinin ise fodula tayinleri olduğu öğrenilmek-te-dir. I. Mahmud Ayasofya Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerine aş tayin etmiş, Ha-midiye Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerine günlük fodula tayinleri yapılmıştır.

Bazı kütüphane kurucuları hâfız-ı kü-tüblere oturmaları için ev temin etmiş-lerdir. Âtîf Efendi, Râgıb Paşa, Veliyyüd-din Efendi, Karavezir Mehmed Paşa, I. Abdülhamid, Halil Hamid Paşa, Çelebi Mehmed Said Efendi, Rodosî Ahmed Ağa ve II. Mahmud (Medine) kütüphane-leri vakfiyelerinde ve vakıf belgelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphane kurucusu-nun tahsis ettiği evlerde oturacakları belirtilmiştir. Bazı kütüphanelerde hâ-fız-ı kütüblere vakfın artan gelirlerinden ek gelir temin edilmiş, bazılarında ise ek görev vermek suretiyle maaşlarının bir miktar artırılması yoluna gidilmiştir.

Birden fazla hâfız-ı kütübü olan kü-tüphanelerde hâfız-ı kütüblerin ücretle-rinin tesbitinde genellikle kütüphanede-ki dereceleri göz önünde bulundurul-makta, bu sebeple birinci hâfız-ı kütü-bün ücreti diğerlerinden yüksek olma-k-tadır. Ancak maaş tesbitinde görevliler arasında fark gözetmeyen Feyzullah Efen-

di ve Amcazâde Hüseyin Paşa gibi kü-tüphane kurucuları da vardır.

Ücretin sıralamaya bağlı olarak artması-nın tabii bir sonucu olarak hâfız-ı kütüb-lerin terfileri daha üst derecedeki bir kadroya geçmeleriyle gerçekleşmektedir. Kadro değiştirme de ancak bir üst derecedeki hâfız-ı kütübün işi bırakması, azli veya ölümüyle mümkün olmaktadır. Ayrıca birden fazla hâfız-ı kütübün çalış-tığı kütüphanelerin vakfiyelerinde terfi işinin hangi esaslara göre yapılacağı açık-lanmıştır.

Kuruluş devri kütüphanelerinde bir olan hâfız-ı kütüb sayısının İstanbul'un fethinden sonra da artmadığı ve bir iki istisna dışında müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar bu sayının de-ğişmediği görülmektedir. Üç hâfız-ı kütü-bün görevlendirildiği Köprülü Kütüpha-nesi'nden sonra kurulan bazı medrese kütüphanelerinde de iki veya üç görevli tayin edilmesinde, muhtemelen Köprü-lü'nün tesiri yanında bu kütüphanelerin zengin vakıflara sahip olmaları da rol oy-namıştır. Köprülü ailesinden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'da Di-vanyolu'ndaki medresesinin kütüphanesi-nde iki, yine aynı aileden Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'deki kütüp-hanesinde üç hâfız-ı kütüb görev yap-maktaydı.

XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul'da kurulan Şehid Ali Paşa Kütüphanesi ile III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki kü-tüphanesinde üçer hâfız-ı kütüb vardı. Bu asrın ilk yarısında İstanbul'da kurulan büyük kütüphanelerin hemen hemen hepsinde birden fazla hâfız-ı kütüb bu-lunmaktadır. Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki dârülhadisi-nin kütüphanesiyle Hamidiye Kütüpha-nesi'nde dört hâfız-ı kütüb görevlendiril-miştir. İstanbul dışındaki kütüphaneler-de ise genellikle bir hâfız-ı kütüb vazife yapmaktadır.

I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblerin sayısının altıya çıktığı görülür. Aynı padişah tarafından İstanbul'da kurulan Fâtih Kütüphanesi'nin beş, Galatasaray Kütüphanesi'nin ise üç hâfız-ı kütübü vardır. III. Osman, kar-deşi I. Mahmud'un Nuruosmaniye Kül-liyesi'ndeki kütüphanesini tamamlattı-ğında buraya altı hâfız-ı kütüb tayin et-miştir. Ayasofya, Fâtih ve Nuruosmaniye kütüphanelerinin zengin koleksiyonları ve gelir kaynakları, muhtemelen bu kü-tüphanelere tayin edilen hâfız-ı kütüb

sayısının artmasında etkili olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'da kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütüb sayısının dördü geçmediği, Anadolu'da kurulan müstakil kütüphanelerde ise genellikle iki veya üç olduğu görülmektedir. Birden fazla hâfız-ı kütübün görevlendirildiği kütüphanelerde hâfız-ı kütübler "hâfız-ı kütüb-i evvel, hâfız-ı kütüb-i sâni, hâfız-ı kütüb-i sâlis" şeklinde derecelendirilmiştir. Hâfız-ı kütüb-i evvele "baş hâfız-ı kütüb" de denilmektedir.

Vakıf teşkilâtında, vakıf görevlilerinin üzerlerinde bulunan vazifeleri ve karşılığında aldıkları ücretleri başka bir kimseye devretmeleri yaygın bir usuldü. "Ferâğ" ve "kasr-ı yed" denilen bu tür devirlerde kadının da izni aranmaktaydı. Bazı tayin kayıtlarından bu şekildeki görev devrinin bir süre kütüphanelerde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak hâfız-ı kütüblük gibi belirli vasıflara sahip olmayı gerektiren bir hizmetin bu yolla yapılan devirlerle ehil olmayan kimselerin ellerine geçmesi, XVIII. yüzyılda bazı kütüphane kurucularının vakfiyelerine hâfız-ı kütüblerin ferâğ ve kasr-ı yed yoluyla vazifelerini başkalarına devredemeyceklerine dair şartlar koymalarına yol açmıştır. Buna teşebbüs edecek hâfız-ı kütüblerin görevine son verileceği de ayrıca bu vakfiyelerde belirtilmiştir.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre vakıf kuruluşlarında, ölen kimsenin vazifesinin küçük yaşta da olsa oğluna verilmesi şeklindeki uygulama Osmanlı Devleti'nde bir örf haline gelmiş, kütüphanelerde de bu usule göre tayinler yapılmıştır. Kütüphaneler için kötü sonuçlar doğurabilecek olan bu uygulama vakıf teşkilâtı içinde köklü bir geleneğe sahip olduğundan kaldırılmamış, ancak XVIII.

yüzyılda kurulan büyük kütüphanelerin vakfiyelerinde bazı şartlara bağlı olarak uygulanabileceği belirtilmiştir. Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi vakfiyesinde bulunan bazı kayıtlar bu sistemin uygulamada ortaya çıkardığı mahzurlara işaret etmekte ve görevin ehline verilmesi şart koşulmaktadır.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinde "hâfız-ı kütüb yamağı" diye adlandırılan yardımcı bir görevlinin bulunduğu görülmektedir. Bu kadroya sadece birkaç kütüphanede rastlanır. Yamağın ilk örneğine Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Ferruh Kethüdâ'nın Balat'ta kendi adıyla anılan camisinde kurduğu kütüphanede rastlanmaktadır. Ferruh Kethüdâ, 973 (1565-66) tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütübe yardımcı olacak kişiye günlük 2 akçe ücret verileceğini belirtmiştir. Râgıb Paşa Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar diğer kütüphanelerde yamak görevlendirildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Râgıb Paşa 1176 (1762) tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütüb yamağının bu göreve ehil ve kabiliyetli olmasını şart koşar; ayrıca hâfız-ı kütüblere yardım etmesi, kitapları okuyuculara alıp vermede dikkatli bulunması gerektiğini işaret eder. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde de Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde olduğu gibi iki yamak görevlendirilmiştir. Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki yamakların günlük ücreti 15'er akçe, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde görevli yamakların ücreti ise 10'er akçedir. Konya'daki Yûsuf Ağa Kütüphanesi'nde görevlendirilen iki yamağa 50'şer akçe gibi oldukça yüksek bir ücret tayin edilmiş ve yamaklık görevi birinci yamaklık ve ikinci yamaklık olarak derecelendirilmiştir. Âşir Efendi Kütüphanesi'nde ise bu görevin adı "mülâzım-ı hâfız-ı kütüb" olarak değiştirilmiştir

ve birinci mülâzıma günlük 35, ikincisine de 30 akçe ücret tayin edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 153-182 (aynca bu eserde söz konusu bölümde zikredilen kaynaklar).

İSMAİL E. ERÜNSAL

HÂFİZ OSMAN

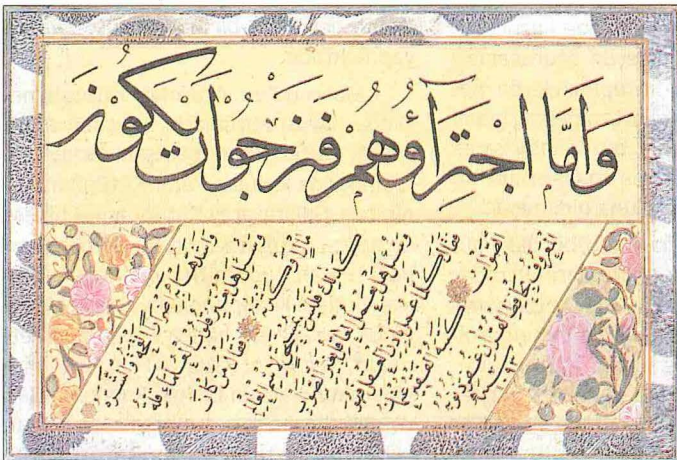
(ö. 1110/1698)

Aklâm-ı sittede devir açan
Türk hattatı.

1052'de (1642) İstanbul'da doğdu. Babası Haseki Sultan Camii müezzini Ali Efendi'dir. Küçük yaşta hâfız oldu. Bu unvan âdeti onun ilk ismi gibi kabul edildi ve Hâfız Osman adıyla tanındı. Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın dairesinde tahsil ve terbiye görürken hat sanatına ilgi duydu. İlk hocası Derviş (Büyük) Ali'nin, yaşlılığından dolayı kendisiyle gerektiği gibi meşgul olamayınca, onu yetiştirdiği hattatların en seçkini sayılan Suyolcuza'de Mustafa Eyyûbî'ye göndermeye râzı olduğu rivayet edilir. Karlı bir kış günü Haseki'den Eyüp semtine kadar yalın ayak yürüyerek derse gidişi, Suyolcuza'de'nin kendisine duyduğu sevgi ve takdiri daha da arttırdı. On sekiz yaşında icâzet aldı.

Gençlik döneminde Derviş Ali yolunda yazdığı görülen Hâfız Osman, Şeyh Hamdullah üslûbunu öğrenmek üzere, bu üslûbu o devirde en mükemmel şekliyle bilen Nefeszâde Seyyid İsmâil Efendi'ye elifbâ meşkinden başlayıp yeniden öğrenci oldu. Bu onun, aklâm-ı sitte'de yıllar sonra gerçekleştireceği hamlenin ancak Şeyh Hamdullah mektebinde kaynak bulabileceğini sanat hayatının daha ilk devresinde idrak ettiğini göstermektedir. Daha sonra Şeyh Hamdullah'ın eserlerini incelemeye başladı. Onun sarayda bulunan mushafını takliden yazarak bu yolda melesini arttırdı (taklit, hat sanatında bir hattatın kendi sanat kimliğini bir tarafa bırakıp bir başka hat üstadının eserini aynen yazabilme hüneri olup makbul bir davranış kabul edilir).

Hâfız Osman 1083'te (1672) Mısır'a, 1087'de (1677) hac için Hicaz'a, birçok defa da Edirne ve Bursa'ya gitti. İstanbul dışında yazdığı yazılara imza atarken bulunduğu yeri mutlaka belirtmesi gittiği yerlerin tesbitini kolaylaştırmaktadır. 1106'da (1695) Sultan II. Mustafa'ya hüsn-i hat muallimi tayin edildi ve kendisine Filibe (veya Diyarbekir) mansıbı, daha sonra da arpalığı verildi. Şehzadeliği

Hâfız
Osman
hattıyla
sülûs,
nesih kıta
(İÜ Ktp.,
AY, nr. 6477)